

Atasözlerine ve Deyimlere Yansıyan Türk Halk Düşüncesi

Atasözü ve deyimler, ana dilin kalıplaşmış, milletin ortak hafızasına işlenmiş söz varlıkları olarak, duygu ve düşüncelerimizi açıklamak veya güçlendirmek amacıyla sık sık başvurduğumuz dil yapı taşlarıdır. Halk felsefesi/halk düşüncesini bütün özellikleriyle ancak atasözleri vasıtasıyla tanıyabiliriz. Deyimler, olaylara ve şahıslara göre kullanım farklılığı gösterdiklerinden, halk felsefesini açıklamada her zaman belirleyici rol oynamazlar.

Halkımızın nazarında, atasözleri ayet ve hadisten sonra gelir. Çünkü, sözlere yansıyan felsefe, önemli ölçüde din ve töre kaynaklıdır. Bu anlayış, H. 885/1480-81 tarihli en eski atasözü yazmalarından birinde şöyle ifade edilmiştir¹: *Uluların sözü Kur'an'a girmez, illa yanınca yiler/koşar*. Aynı yazmada; atasözlerinin değerini, önemini belirten şu sözler de bulunmaktadır: *Ulu sözü yerde kalmaz. Ulusun bilmeyen Tanrı'sın bilmez. Uluların öğüdün tutmayan uluyakalır*.²

Her atasözü, deyim yıllar boyu yaşanan olaylar, tecrübeler sonucu ortaya çıkmış, doğruluğu defalarca sınamış, yanlış bulunanlar zamanla elenmiştir. Ekonomik, teknolojik, toplumsal gelişmeler atasözü ve deyimleri doğrudan etkilemiş, bir bölümünü para gibi tedavülden kaldırmış veya anlamsız, yersiz kılmıştır. Sözelimi, çok milletli Osmanlı sosyal yapısındaki millet ve etnik gruplarla ilgili küçümseyici sözler, Cumhuriyet'in eşitlikçi, özgürlükçü toplum anlayışı karşısında haklı olarak sözlüklere hapsedilmiştir. Vücutça ve zihince engelli insanlarla ilgili yeni tıbbî, insancıl yaklaşım, olumlu adımların atılmasını sağlamış, engelli insanlarla ilgili olumsuz anlamlı atasözü ve deyimleri de sözlüklerin tozlu sayfalarına gömmüştür.

1 İzbudak, Velet (1936), *Atalar Sözü*, İstanbul, s. 9, TDK Yayınları: 30

2 İzbudak, *age.*, s. 9.

Şüphesiz, her kalıplaşmış söz anadilin bir sözvarlığı olarak sözlüklerde bulunacak, romancılara, oyun yazarlarına, filmcilere malzeme oluşturacaktır.

Dil bilimcilerin yanı sıra halk bilimciler ve toplum bilimciler de atasözü ve deyimlerle halk düşüncesinin temel öğeleri olması dolayısıyla yakından ilgilenmektedirler. Bu çerçevede; halk bilimci ve toplum bilimci Gazi ve 18 Mart Üniversitelerinde görev yaparak emekli olmuş; hâlen Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Tülay Uğuzman, uzun zamandan beri üzerinde çalıştığı araştırmasını tamamlayıp yayımladı: *Atasözlerine ve Deyimlere Yansıyan Türk Halk Düşüncesi*, Ankara 2014, 220 s., Nobel Yayınevi Yayınları: 913.

Dr. Uğuzman, *Ön Söz*'ünde kitabının yazı çerçevesini şu şekilde açıklamaktadır: *"Bu çalışmada; Türk halk kültürünün sözlü ürünlerinden atasözlerine, deyimlere ve kısmen de diğer kalıplaşmış sözlere yansıyan halk düşüncesi; dokuz bölüm içinde, belli konu kümeleri çerçevesinde, karşıtları ya da tamamlayıcıları esas alınarak sınıflandırılmış, daha sonra da sergilenmeye, yorumlanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır."*

Kitabı hazırlayış amacını ise *Giriş* bölümünün sonunda (s. 16-17) şu cümlelerle ifade etmiştir: *"Bu çalışma, öncelikle ve asıl olarak atasözleri ve deyimlere, kısmen de diğer kalıplaşmış sözlere yansıyan Türk halk düşüncesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, çalışma sayesinde ortaya çıkan kompozisyon; tüm bu kalıplaşmış sözleri, bilerek veya bilmeyerek bazen yanlış yerde ve gereksiz bazen de yanlış ya da sonradan eklenen uydurma kelimelerle kullanan bazı kişilere, hangi sözün nerede ve hangi şartlarda ya da durumlarda kullanıldığında daha doğru olacağı hakkında bir fikir ya da bilgi verebilecek olması bakımından da önemli ve yararlı bulunabilir."*

Yazar, *Giriş* (s. 1-17)'inde önce atasözü ve deyimlerin; halk bilimi, toplum bilimi

ve halk düşüncesi açısından önemini ortaya koymuş sonra değerlendirme, yorumlama sırasında karşılaştığı sorunlara değinmiştir.

On bölüm hâlinde hazırlanan kitapta, atasözü ve deyimlere yansıyan halk düşüncesi hayatın geçiş dönemleri ile toplumun başlıca değer öğelerine göre ele alınıp irdelenmiştir:

I. Bölüm: Kadın Erkek, II. Bölüm: Evlilik Ayrılık, III. Bölüm: Zenginlik Yoksulluk, IV. Bölüm: Güzellik Çirkinlik, V. Bölüm: İyilik Kötülük, VI. Bölüm: Dostluk Düşmanlık, VII. Bölüm: Gençlik Yaşlılık, VIII. Bölüm: Sağlık Hastalık, IX. Bölüm: Hayat Ölüm, X. Bölüm: Sonuç.

Dr. Uğuzman'ın dokuz bölümle ilgili atasözü ve deyimlerden yola çıkarak belirlediği halk düşünce odaklarından bir bölümü şöyle özetlenebilir:

Atasözü ve deyimlerimize kadına yönelik şiddeti önleme amaçlı bazı telkin ve öğütler yansımıştır. Kadınların çoğunun hayatını ve mutluluğunu evlilik temeline oturttuklarını ve kocalarının iyilikleri oranında mutlu olduklarını düşündüren izlenimler taşımaktadır (s. 184).

Atasözü ve deyimlerde, erkeklere karşı genel bir güvensizliğin söz konusu edildiği ilk bakışta karşımıza çıkmaktadır. Kalıplaşmış birçok sözde yaşları ilerlese bile erkeklerin hep çocuksu bir yanlarının kaldığı ve az konuşan erkeğin çevresinde daha makbul tutulduğu söylenmektedir (s. 185).

Halkımız evliliğe, aile kurumuna önemli ölçüde sahip çıkmakta; ayrılmayı, boşanmayı, yalnız yaşamayı, yeniden evlenmeyi, kişilere bir çözüm yolu olarak göstermemektedir. Evlilik, çocuksuz olarak asla düşünülmemekte, ocağın tütmesi açısından erkek çocukların daha çok tercih edildiği belirtilmektedir (s. 188).

Atasözü ve deyimlerimizde, varlığa, zenginliğe güvenmemenin gerekliliği; tasarruf, yardımseverlik, cimrilikten uzak durma ısrarla



öğütlenmektedir (s. 192-193).

İyi insan olmanın temel özelliklerinden biri iyilik etmektir. İyilik eden daima iyilik bulur. Yapılan kötülüklere iyilikle karşılık vermek, en büyük erdemdir (s. 199).

Atasözü ve deyimlerimizde, yaşlıların tecrübelerinden gençlerin yararlanması gerektiği ısrarla vurgulanmaktadır (s. 203-204).

Halkımız, sağlığın da hastalığın da insanlar için olduğuna inanmaktadır. Her işin başı sağlıktır. Sağlığımızı korumayı genç yaşlarda öğrenmemiz gerekir (s. 205). Hastalığı veren de iyileştiren de Allah'tır. Bu yüzden Allah'tan hep iyilik istenir (s. 206).

Ne kadar uzun olursa olsun, her insanın ömrünün kendisine ve çevresindekilere kısa veya az geldiği, yetmediği; mal mülk gibi dünyaya ait kazanımların, canın yanında bir hiç olduğu Türk atasözlerinde sıklıkla işlenmiştir. (s. 206-207).

Dr. Uğuzman, incelemesinde birçok konuda hem olumlu hem de olumsuz, birbiriyle çelişen atasözlerine rastladığını belirterek bu konudaki düşüncesini şöyle açıklıyor: "Türk atasözü ve deyimlerinin içeriklerine bakıldı-

ğında bazen birbiriyle zıtlaştığı ya da çeliştiği yolunda değerlendirmelerin yapılmasına zemin hazırlayabilecek unsurlar dikkat çekmektedir. İnsan yaşamında farklı deneyimlerin farklı algılamalara yol açtığı ve toplumsal yaşam içinde, bir durumda yapılması en uygun bulunan davranışın, başka bir olayda pek o kadar beğenilmemesi karşısında ortaya çıkan düşünceler, çelişki veya zıtlık algılamasının bir nedeni olabilir. Ayrıca, çeşitli durumlar için önerilen çözüm yollarının da birbirinden farklı olabileceği görüşü, bu farklı algılamaların atasözlerimize birtakım karşıt fikirler hâlinde yansındığını göstermektedir.

Aynı şekilde, bazı atasözlerini, insanları yanlış biçimde yönlendirdiği ya da yönlendirebildiği şeklinde yorumlayabilmek, bunları olumsuz yargılı atasözü veya deyimler olarak değerlendirebilmek de mümkündür. Bununla birlikte, bu gibi sözler hakkında yorumlamalar yaparken; bu örneklerin bazen bir alay, sitem, taşlama, uyarma bazen de bir yerme ve öfke anlatımı olduğunu da gözlerden uzak tutmamak gerekir” (s. 209).

Dr. Uğuzman’ın son paragraftaki görüşlerine önemli ölçüde katılmakla birlikte, günümüzde bazı yazarlarca “Olumsuz yargı belirlen atasözü ve deyimler” şeklinde sınıflandırılan; *Devletin malı deniz, yemeyen domuz. Köprüden geçinceye kadar ayıya dayı de. El öpmekle dudak aşınmaz. El için ateşe yanma. Bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın. Kurunun yanında yaş da yanar. Pire itte, bit yiğitte bulunur. Yemek buldun giriş, iş buldun sıvış. Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar. Bana faydası olmayan göz çıksın. Saçı uzun, aklı kısa.* gibi örneklerin toplum bilimi, halk bilimi aynasında irdelenmesi gerektiğine inanıyoruz.

Önce, atasözü ve deyimlerin söz sanatları kullanılarak, hatırdakalacak şekilde kalıplaştığını biliyoruz. Az kelimeyle çok anlam ifade etme sanatı *icaz* en belirgin özellikleridir. Bu sanatı; ahenk, akis, aliterasyon, cinas, intak, kinaye, mübalağa, seci, tenasüp, teşbih,

tevriye ve tezat sanatları takip eder³. Ayrıca, ironi/kara mizah, ters öğüt yaygın olarak kullanılır. Düz öğütleri anlamayanlara; “Doğru ol!” yerine “Doğru olma!” denir. *Doğru olma, ok gibi yabana atarlar seni/Eğri ol ki yay gibi elde tutsunlar seni.* sözünde olduğu gibi. Halk şairlerimiz, atasözlerini daha etkili kılmak için “Ters Öğüt Destanları” yazmışlardır. Yusufeli Huzurî (1886-1951)’nin *Ters Öğüt Destanı* sadece bir örnektir.

İkincisi, milletimizin homojen bir toplumsal yapısı, bir dönemden oluşan yüzeysel bir tarih geçmişi yoktur. Hâlen sözlüklerimizde girmiş olup günlük hayatımızda kullandığımız atasözü ve deyimlerin önemli bir bölümü 19. yüzyıl ve öncesinde kalıplaşmıştır. Bu sözlerde, Osmanlı toplum yapısının, inanç sistemlerinin baskın etkisi görülür. İmparatorluk özelliği olarak bazı milletlerin, özellikle de Arap ve Farsların sözleri de dilimize girmiştir. Halk-medrese aydını, köylü-şehirli, zengin-yoksul, genç-yaşlı, erkek-kadın, esnaf-müşteri vb. grupların olayları algılayış, değerlendirişleri arasında farklar olması doğal bir toplum bilimi kuralıdır. Diğer yandan, etnik grupların dünya görüşleri de atasözü ve deyimlere yansımıştır.

Günümüz toplum yapısı, her ne kadar yazılı kültür dönemine geçilmiş olmasına karşın kendi, yeni atasözü ve deyimlerini üretmekten geri kalmayacaktır, kalmamaktadır da.

İkinci baskıda, Uğuzman ve ekibinin derlediği atasözleri ve deyimlerden sözlüklere girmemiş olanların ayrı harf çeşidiyle gösterilmesinde yarar görüyoruz. 2014’ün bu en önemli atasözü, deyim ve halk düşüncesi incelemesini ortaya koyması dolayısıyla Prof. Dr. Tülay Uğuzman’ı kutluyoruz.

Nail TAN

3 Oy, Aydın (1972), *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul, s. 55, T. İş Bankası Yayınları.